

Δεκαοκτώ εννοιολογικά δίπολα στην επιστημολογία του Μπεργκσόν¹

Από τον ΝΙΚΟΛΑΟ-ΙΩΝΑ ΤΕΡΖΟΓΛΟΥ

Όλες οι εργασίες του Γιάννη Πρελορέντζου χαρακτηρίζονται από μία εντυπωσιακή *érudition*, μία λογισμική που σπανίζει: μία επίμοχθη ασκητική στις υποσημειώσεις, τεκμηριώνει, με φιλολογικά άρτιο τρόπο, το κυρίως σώμα της έρευνας. Η συγκέντρωση του συνόλου των πηγών, πρωτογενών και δευτερογενών, η εξάντληση του πεδίου των αναφορών, δεν παραπέμπει απλώς στην ηθική της βιβλιογραφικής εντιμότητας και τη γενναιοδωρία του συγγραφέα, αλλά υποκρύπτει, πιστεύω, μία ευρύτερη αναγνωστική στρατηγική. Θα την ονόμαζα “συγκειμενική” ιστορία των ιδεών. Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, κάθε έργο, κάθε φιλοσοφικό σύστημα ή θεωρία, εγγράφεται σε παραδόσεις σκέψης, σε “στιγμές” διακυμάνσεων του λόγου. Αποστολή της έρευνας είναι να χαρτογραφήσει αυτές τις παραδόσεις σκέψης, αναδεικνύοντας ομοιότητες και διαφορές, κοινά μοτίβα και αποκλίσεις.

Γιάννης Πρελορέντζος,
Γνώση και Μέθοδος στον
Bergson, Ευρασία, Αθήνα
2012, 262 σελ.

Το βιβλίο του Γιάννη Πρελορέντζου με τίτλο *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, επιβεβαιώνει τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Πρόκειται για μία πυκνή περιγραφή της μπερζονικής γνωσιοθεωρίας, με έμφαση σε ζητήματα μεθόδου.² Η πραγμάτευση είναι πληρέστατη. Καταγράφονται με σχολαστική επιμέλεια όλες οι εμφανίσεις του προβλήματος της μεθόδου στα γραπτά του Μπεργκσόν, αποδεικνύοντας τη βαθιά κατανόηση της φιλοσοφίας του από το συγγραφέα. Το κεντρικό μου επιχείρημα είναι πως η μεγάλη αξία του βιβλίου είναι *μεθοδολογική* και *επιστημολογική*. Έγκειται δε, κατά τη γνώμη μου, στην ακρίβεια και την καθαρότητα με την οποία ο Πρελορέντζος διακρίνει και αποκρυσταλλώνει *δέκα οκτώ (18) εννοιολογικά δίπολα* που διατρέχουν τη γνωσιοθεωρία του Μπεργκσόν και σφραγίζουν τον ιδιότυπο «μεταφυσικό εμπειρισμό» (*speculative empiricism*)³ ή τον «ωφελμιστικό ρομαντισμό» του. Θεωρώ πως αυτά τα δίπολα διαθέτουν μεθοδολογική αξία και ευρετική ισχύ που υπερβαίνουν τη φιλοσοφική πειθαρχία. Δηλαδή πως ενδέχεται να έχουν μια διεπιστημονική δυναμική. Υπό αυτή την έννοια, το βιβλίο αυτό μπορεί να βοηθήσει στην επίλυση ζητημάτων που απασχολούν και άλλες γνωστικές περιοχές. Σε ό,τι ακολουθεί θα επιχειρήσω: 1) Να ανασυγκροτήσω, με τη μεγα-

λύτερη δυνατή συντομία, αυτά τα δίπολα, όπως εκτίθενται στο βιβλίο. 2) Να αναφερθώ σε κάποιες πιθανές τους συνέπειες για τη θεωρία της αρχιτεκτονικής και την επιστημολογία του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού.

ΔΕΚΑΟΚΤΩ ΔΙΠΟΛΑ

Στον *Πρόλογο* του βιβλίου, ο Πρελορέντζος προσφέρει μια εξαντλητική χαρτογράφηση του σύγχρονου πεδίου αναγέννησης των μπερζονικών μελετών.⁴ Ο νεοβιταλισμός του Μπεργκσόν, απορρίπτοντας τον καρτεσιανό διϊσμό, αντικαθιστώντας τη μηχανική εξωτερικότητα με την οργανική εσωτερικότητα (Montebello), μοιάζει να υποστηρίζει μια εκδοχή μονισμού που καθίσταται εκ νέου επίκαιρη. Με καταβολές στη γαλλική πνευματοκρατία του 19ου αιώνα, αρθρώνει μια πειστική εναλλακτική στον υλισμό, τον θετικισμό και τον επιστημονισμό⁵ που κυριάρχησαν στην εποχή της Βιομηχανικής Επανάστασης, προτάσσοντας δυναμοκρατικές εκδοχές της πραγματικότητας που αναδεικνύουν την «ενδεχομενικότητα» της «ζωτικής ορμής» (Baguzi)⁶. Η φιλοσοφία αυτή οδηγεί τον Μπεργκσόν στα *πρώτα τέσσερα δίπολα*, που χαρακτηρίζουν τη στάση του στοχαστή απέναντι στο αντικείμενο της έρευνάς του, δηλαδή τη ζωή. Τα δίπολα αυτά αναπτύσσονται στην Εισαγωγή του βιβλίου και είναι: 1.

Η αντιδιαστολή της μελέτης ως έξωθεν γνώσης από την *ενσυναίσθηση* ως έσωθεν γνώση, δηλαδή ως *προσοχή*. 2. Η αντιπαράθεση του *αφηρημένου* με το *συγκεκριμένο*, όπως απορρέουν από το πρώτο δίπολο, και αποκρυσταλλώνονται στις μεθόδους του Καρτέσιου και του Κλωντ Μπερνάρ, αντίστοιχα. 3. Η αντιπαράθεση του *ερασιτέχνη*, που επιλέγει έτοιμες λύσεις από δεδομένα προβλήματα, με τον γνήσιο *φιλόσοφο*, που δημιουργεί και τα προβλήματα και τις λύσεις τους. Και: 4. Η αντίστιξη της *συστηματικής κατασκευής* (*fabrication*) από την *εμπειρία*.⁷ Σύμφωνα με τους κανόνες της ορθής γνωσιοθεωρίας, όπως προτάσσονται από τον Μπεργκσόν, η έμφαση θα πρέπει να δοθεί στον *δύετο πόλο* των παραπάνω εννοιολογικών σχημάτων, δηλαδή στην *ενσυναίσθηση*, το συγκεκριμένο, τη δημιουργία προβλημάτων και την εμπειρία.

Δεν μπορώ εδώ να μην υπενθυμίσω μία εννοιολογική σχηματοποίηση που έχει συνάφεια με τα παραπάνω τέσσερα δίπολα και αναπτύσσεται την ίδια περίοδο με τη «θετική μεταφυσική» της σκέψης του Μπεργκσόν: πρόκειται για τη διατριβή του Wilhelm Worringer, που δημοσιεύεται ένα χρόνο μετά τη *Δημιουργική Εξέλιξη* του γάλλου φιλοσόφου, και φέρει τον εύγλωττο τίτλο *Αφαίρεση και Ενσυναίσθηση*. Στο πεδίο της καλλιτεχνικής δημιουργίας, ο Βόρρινγκερ εντοπίζει δύο θεμελιώδεις τάσεις: η *ενσυναίσθη-*

ση τείνει προς την κίνηση, τη ζωή, τη δραστηριότητα, την ενέργεια, τη βούληση σε κίνηση. Αντίθετα, η αφαίρεση τείνει προς το στατικό, το σταθερό, το παγιωμένο, το ανόργανο, την αναγκαιότητα, τον αφηρημένο νόμο.⁸ Υπάρχει μπερζονική επίδραση εδώ;

Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του Πρελορέντζου, τοποθετούμαστε στον πυρήνα της μπερζονικής μεταφυσικής ως «εμπειρικής επιστήμης». Η υπέρβαση του αναλυτικού επιστημολογικού μοντέλου της μαθηματικοποιημένης φυσικής, προκειμένου να εμβαθύνουμε στην ψυχή, τη ζωή και την κοινωνία, στρέφει τον Μπεργκσόν ενάντια στον Χέρμπερτ Σπένσερ. Σε αντίθεση με τη μηχανιστική αιτιότητα και τον μαθηματικό υπολογισμό της μηχανοκρατικής εξήγησης, προβάλλεται ένα πρότυπο απολύτως άμεσης ενδοσκόπησης, μια ψυχολογική ερμηνεία της εξέλιξης.⁹ Θα τολμούσα να πω πως ο Μπεργκσόν εκπνευματώνει την ύλη,¹⁰ δηλαδή προβαίνει σε μια προβολή, μια ενδοβολή, μια εμψύχωση του εξωτερικού με εσωτερικότητα. Αυτές οι επιστημολογικές επιλογές αποκρυσταλλώνονται στα *επόμενα τέσσερα θεμελιώδη δίπολα* που διατρέχουν την σκέψη του γάλλου σπιριτουαλιστή: 1. Η *καθαρή νόηση* (η νοησιαρχία) αντιπαράκειται στην *εμπειρία* (βλ. δίπολο 4). 2. Η *ταυτοχρονία* αντιτίθεται στη *διάρκεια*. 3. Ο *αφηρημένος χώρος* αντιδιαστέλλεται ξανά με τη *διάρκεια*. 4. Το *εγγενώς κλειστό σύνολο* (*ensemble*), ως άδροι-

σμα στοιχείων, δρα αντιπαρατιτικά με την εγγενώς ανοικτή, οργανική ολότητα (totalité), ως αλληλο-διεισδυση μερών.¹¹ Ο Μπεργκσόν, για να τονίσει την υπέρβαση του μηχανιστικού, αιτιοκρατικού, μαθηματικοποιημένου μοντέλου γνώσης, δίνει έμφαση ξανά στην *αξία του δεύτερου πόλου* των παραπάνω σχηματισμών: δηλαδή στην εμπειρία, τη διάρκεια και την οργανική ολότητα. Το κεντρικό δίπολο εδώ μοιάζει να είναι το έβδομο: δηλαδή η αντιπαράθεση *γεωμετρικού-αφηρημένου χώρου* και *καθαρής διάρκειας*. Η ισχύς του αποδεικνύεται από την παραγωγικότητά του. Ούτε λίγο ούτε πολύ, το δίπολο αυτό γεννά *δέκα (10) παράγωγα δίπολα*: ποσότητα εναντίον ποιότητας, ομοιογένεια εναντίον ετερογένειας, παράταξη εναντίον αλληλοδιεισδυσης, ταυτοχρονία εναντίον διαδοχής, ασυνέχεια εναντίον συνέχειας, αριθμητική εναντίον ποιοτικής πολλαπλότητας, διαιρετότητα εναντίον αδιαιρετότητας, αναστρεψιμότητα εναντίον μη-αναστρεψιμότητας, ύλη εναντίον μήτης, και μηχανική αναπαραγωγή του ίδιου εναντίον ακατάπαυστης ανάδυσης απρόβλεπτης καινοτομίας.¹²

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Μπεργκσόν δεν είναι εναντίον του χώρου γενικά, αλλά του ομοιογενούς, αφηρημένου, μαθηματικοποιημένου χώρου της νεότερης φυσικής. Διακρίνει αυτό το νοητό, ιδεατό σχήμα χώρου από τη «συγκεκριμένη έκταση» (étendue concrète), μία συνέχεια όπου εκπνύσσονται ποιότητες.¹³ Όπως γράφει: «Ο συγκεκριμένος χώρος εξήχθη από τα πράγματα. Δεν είναι ανά εντός του, αλλά αυτός είναι εντός του». ¹⁴ Υπενθυμίζω τη συναφή γενεαλογία, την παράδοση σκέψης στην οποία εντάσσεται όλη αυτή η συζήτηση: είναι η περίφημη διαμάχη ανάμεσα στον Ισαάκ Νεύτωνα και τον Γκότφριντ Βίλχελμ Λάμπνιτς, όπως αποκρυσταλλώθηκε, έμμεσα, στην αλληλογραφία Λάμπνιτς-Σάμιουελ Κλαρκ στα 1715-1716.¹⁵ Ουσιαστικά ο Μπεργκσόν μοιάζει να συμφωνεί με τον Λάμπνιτς, τουλάχιστον όσον αφορά την απόρριψη της έννοιας του «απολύτου χώρου» του Νεύτωνα, ως ομοιογενούς, ακίνητου, κενού, διακριτού υποβάθρου όλων των υλικών σωμάτων.¹⁶

Στο δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου, ο Πρελορέντζος εστιάζει στις γνωστικές δυνάμεις του πνεύματος, σύμφωνα με τον Μπεργκσόν, όπου εκτίθενται *τρία* ακόμα θεμελιώδη δίπολα της σκέψης του: 1. Το ένατο δίπολο αφορά τις δύο αντίθετες δυνάμεις της γνώσης: τη *νόηση* ή *διάνοια* (intelligence) και την *ενόραση* ή *ένστικτο* (intuition).

Το δίπολο αυτό έχει προετοιμαστεί από την προηγούμενη αντιδιαστολή αφηρημένου χώρου και πραγματικής διάρκειας, στο βαθμό που η τελευταία εκφράζει μία ενεργητικότητα (actiuité) που αντιτίθεται στην ακινητοποίηση του πραγματικού, όπως επιτελείται από τη χωρική ανάλυση. Ταυτόχρονα, το ένατο αυτό δίπολο σχηματίζει την αντίθεση του Μπεργκσόν στον «ξερό ορθολογισμό» και την κατάδειξη των ορίων της νόησης.¹⁷ ενώ η νόηση αναλύει, διαίρει ποσοτικά και γεωμετρικά το πραγματικό σε στατικά μέρη, η ενόραση αναδεικνύει την αδιαίρετη, διαρκούσα ολότητα του συνεχούς κόσμου, συνθέτει, φανερώνει την ποιότητα μιας δυναμικής ροής εν τω γίνεσθαι και άμεσα. Η κλειστή κατάταξη της αδρανούς ύλης αντιστοιχεί στην ανοικτή αυτενέργεια, αυθυπέρβαση και αυθόρμητη δημιουργία του *πνεύματος*.¹⁸ 2. Το δέκατο δίπολο είναι και το πιο αμφίσημο: εδώ αντιπαράθενται τα μέσα που χρησιμοποιούν η νόηση και η ενόραση: στις *έννοιες* της πρώτης αντιστοιχεί κατ' αρχήν μία *έλλειψη*, μία αρνητικότητα της δεύτερης.¹⁹ Η ενόραση βάσει ποιου εργαλείου μετέχεται των σκοπών της; Μέσω της απουσίας εννοιών; 3. Το ενδέκατο δίπολο αντιδιαστέλλει το *ταλέντο* από την *ιδιοφυΐα*, ως αποτέλεσμα των παραπάνω μηχανισμών. Ξανά ο Μπεργκσόν τονίζει τη σημασία του δεύτερου πόλου των εννοιολογικών σχηματισμών: η ενόραση είναι σημαντικότερη από τη νόηση.

Κάποια σύντομα σχόλια εδώ. Κατά τη γνώμη μου, το δεύτερο κεφάλαιο εγείρει τα πιο έντονα ερωτήματα γνωσιολογικής υφής: 1. Το πρόβλημα της αοριστίας στον εννοιολογικό προσδιορισμό της ενόρασης. Μπορούν να εντοπιστούν τουλάχιστον *δέκα διαφορετικοί ορισμοί* της ή περιγραφές της στα κείμενα του Μπεργκσόν. Σταχυολογώ, ανασυνθέτοντας: «εσώτατη γνώση του πνεύματος από το πνεύμα», «διανοητική συμπάθεια», «αναστοχασμός», «άμεση αντίληψη δραστηριότητας» (θα προσέθετα: με καταλογισμό υποκειμένου), «βλέμμα / επιστροφή στα πράγματα» (ας θυμηθούμε εδώ τον Έντμουντ Χούσερλ),²⁰ «υπερ-διανοητική ή υπερ-αισθητή εποπτεία», «συνθετική θέαση», «το άμεσα δοσμένο στη συνείδηση», «έσθθεν σύλληψη της αρχής του αντικειμένου», «άμεσο αίσθημα».²¹ 2. Την αμφίσημη αποτίμηση του ρόλου των εννοιών στη γνωστική διαδικασία. 3. Η ενόραση περιγράφεται ως ασυνεχής.²² Πώς κάτι ασυνεχές μπορεί να συλλάβει το συνεχές; Το ασυνεχές δεν είναι

κατηγορήμα ή ιδιότητα που ανήκει στην εννοιολογική οικογένεια της νόησης; 4. Την απουσία του εργαλείου με το οποίο εργάζεται η ενόραση. Το κενό εδώ είναι εκκωφαντικό, διαταράσσει την ισορροπία ανάπτυξης των διπλών του Μπεργκσόν. Είναι αυτό το κενό που θα πληρωθεί από τα επόμενα δύο κεφάλαια του βιβλίου του Γιάννη Πρελορέντζου.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναπτύσσεται μια επαν-επίσκεψη του δεύτερου, κατά σειρά εμφάνισης, διπόλου, αυτού που αντιδίστασε το *αφηρημένο* στο *συγκεκριμένο*. Εδώ μαθαίνουμε ότι το αφηρημένο αντιστοιχεί στην νόηση και την επιστήμη, με τον λανθάνοντα γεωμετρισμό²³ της. Αντίθετα, το συγκεκριμένο αντιστοιχεί στη μέθοδο της ενόρασης και είναι ίδιον της φιλοσοφίας, καθώς επιχειρεί να ανακτήσει τη ζωή: εστιάζει στα ατομικά, συγκεκριμένα πράγματα.²⁴ Σε αυτές τις δύο θεμελιώδεις στάσεις της γνώσης, αντιστοιχούν *δύο νέα δίπολα*: η αντιδιαστολή *ορισμού* και *χαρακτηρισμού* και η αντιπαράθεση του *γεωμετρικού πνεύματος* με το *πνεύμα της λεπτότητας*. Η νόηση αντιστοιχεί στον πρώτο τους πόλο. Η ενόραση, ως «είδος αίσθησης» που επιστρέφει στο άμεσο, στην ψυχική κατάσταση σε ακατέργαστη μορφή,²⁵ στον δεύτερο. Η «άμεση θέαση» ή «επαφή» ή «πνευματική ακρόαση» (εδώ αναπτύσσεται μία έξοχη ανάλυση των διαφορετικών γνωσιακών υποδειγμάτων βάσει διακριτών αισθήσεων από τον Πρελορέντζο) που προσφέρει στην συνέχεια των αποχρώσεων της ζωής, στην κίνηση της εσωτερικής ζωής των πραγμάτων, δεν έχει ανάγκη την διαμεσολάβηση της γεωμετρίας, του αφηρημένου χώρου, των εννοιών.²⁶ Η ενόραση κινείται «... από την πραγματικότητα στις έννοιες, όχι από τις έννοιες στην πραγματικότητα».²⁷ Δύο ακόμα δίπολα, στο τέταρτο κεφάλαιο, διευκρινίζουν την διαφορά νόησης και ενόρασης: 1. Η αντιδιαστολή *έκφρασης* και *υποβολής* και 2. Η αντιπαράθεση *γενικού* και *μοναδικού*. Εδώ εμφανίζεται για πρώτη φορά ένας υπαινιγμός πλήρωσης του κενού του δεκάτου διπόλου: μοιάζει να υπονοείται πως η έκφραση της νόησης χρησιμοποιεί γενικές έννοιες, σε αντίθεση με την υποβολή της ενόρασης που χρησιμοποιεί μοναδικές εικόνες.²⁸ *Έννοια* εναντίον *εικόνας* λοιπόν. Αυτό είναι το αληθινό θέατρο της γνωσιολογικής μάχης των δύο τρόπων της γνώσης στον Μπεργκσόν; Τα πράγματα δεν μοιάζουν τόσο ξεκάθαρα. Ο Μπεργκσόν υποστηρίζει διαφορετικές εκδοχές. Στο κείμενο «Η Φιλοσοφική Ενόραση»

αναφέρει σαφώς πως η ενόραση καθ' εαυτή δεν είναι μία εικόνα.²⁹ Αλλού υποστηρίζεται η χρήση πολλών διαφορετικών εικόνων για την σύλληψη της ενόρασης, ένας οιο-νεϊ «κινηματογραφισμός», όπως θα έλεγε ο Γκαστόν Μπασλάρ.³⁰ Στο προαναφερθέν κείμενο, διαφαίνεται η θέση πως η εικόνα είναι ένας ενδιάμεσος, μία μετάβαση ανάμεσα στην ενόραση και την έκφραση της νόησης.³¹ Άρα υπάρχουν διαβαθμίσεις, εντασιακές μεταβάσεις ανάμεσα στην ιδέα ή την έννοια και την εικόνα. Η γνωσιολογία του Bergson περιπλέκεται στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης του Πρελορέντζου. Εκεί, το δέκατο έκτο δίπολο ανάμεσα στην *κατασκευή* και την *ενόραση* μοιάζει να αμβλύνει τον έντονο διαχωρισμό των έως τώρα διπολικών σχημάτων και να εγκαινιάζει μία απόπειρα διαλεκτικής τους επικοινωνίας. Η φράση «η ενόραση [...] καταλήγει να εννοήσει σε έννοιες»,³² από τη συλλογή δοκιμών *Η Σκέψη και το Κινούμενο*, είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Και ενώ το δέκατο έβδομο δίπολο, που αντιδιαστέλλει την *μεταφορά* από την *εικόνα* αντιστοιχεί στο πρότυπο της ύλης ως λειτουργικού πυρήνα της νόησης και στην απευθείας θέαση της ενόρασης, αντίστοιχα, το δέκατο όγδοο και τελευταίο δίπολο της μελέτης αποτελεί και την πιο ενδιαφέρουσα συνεισφορά της στην επιστημολογία. Το δίπολο αυτό εισηγείται την διάκριση μεταξύ *άκαμπτων* ή «έτοιμων» εννοιών και *ρευστών* ή «ανώτερων» εννοιών. Μαθαίνουμε ότι οι ρευστές, εύπλαστες έννοιες, που προφανώς αντιστοιχούν στην εργασία της ενόρασης, μπορούν να διαλύσουν τις παλαιές αντιθέσεις. Σε αντίθεση με την μαθηματική υφή και τα πάγια σχήματα των άκαμπτων εννοιών, οι ανώτερες έννοιες διαθέτουν κινούμενο, ελαστικό σχήμα που τους επιτρέπει να συλλαμβάνουν τις διαβαθμίσεις, τους βαθμούς έντασης και τις αποχρώσεις του πραγματικού.³³ Τα ερωτήματα που ανακύπτουν είναι: ποια είναι η σχέση αυτών των «ρευστών» ή «διευρυνμένων» εννοιών με τις προαναφερθείσες εικόνες; Ταυτίζονται οι εικόνες της ενόρασης με αυτές τις «εντασιακές έννοιες»³⁴;

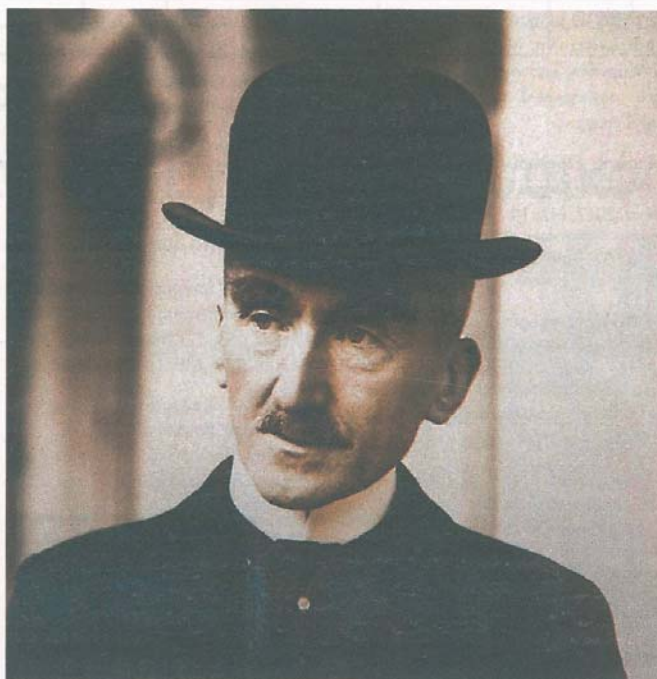
ΤΡΕΙΣ «ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ»

Υποστηρίζω πως τα παραπάνω δεκαοκτώ δίπολα, μαζί με τα παράγωγα δέκα δίπολα αντιδιαστολής των ιδιοτήτων του αφηρημένου χώρου και της καθαρής διάρκειας, έχουν

μεγάλη χρησιμότητα και σημασία για την επιστημολογία της αρχιτεκτονικής και την θεωρία της. Θα αναφερθώ, εξαιρετικά σχηματικά, σε τρεις πιθανές «εφαρμογές» ή συνέπειές τους στο αρχιτεκτονικό πεδίο:

1. Η αρχιτεκτονική δημιουργία, όπως έχει νοηθεί από την Αναγέννηση και μετά, ιδίως στο επιστημολογικό πρότυπο που ανέπτυξε ο Λέον Μπαττίστα Αλμπέρτι, διαχώρισε εμφαντικά την σύλληψη αφηρημένων ιδεών στο νου του αρχιτέκτονα, από την κατασκευή συγκεκριμένων υλικών δομών. Η απόσταση σύλληψης και κατασκευής έθεσε στο προσκήνιο το μεθοδολογικό πρόβλημα γεφύρωσης της ιδέας με την ύλη. Τα αρχιτεκτονικά σχέδια αναπτύχθηκαν εν πολλοίς ως απάντηση σε αυτό το πρόβλημα. Όμως η γεφύρωση του γενικού τύπου με την μοναδική υλικότητα συχνά οδηγεί στην κυριαρχία του πρώτου επί της δεύτερης: στην επιβολή ενός αφηρημένου φορμαλισμού που αναγνωρίζει μόνο τις γεωμετρικές και μαθηματικές ιδιότητες του χώρου, εις βάρος άλλων, ποιοτικών παραμέτρων. Εδώ, η έμφαση του Μπεργκσόν στην ανάγκη συγκεκριμένων χαρακτηρισισμών που να πηγάζουν από την εμπειρία και όχι από την νόηση, είναι πολύτιμη. Μήπως η αρχιτεκτονική θεωρία θα πρέπει να εκγύψει σοβαρότερα στο ρόλο *ενδιάμεσων, ρευστών εννοιών* που θα της επιτρέψουν να γεφυρώσει και να συναρθρώσει με ομαλότερο τρόπο την εσωτερικότητα της νοητικής σύλληψης με την εξωτερικότητα της ύλης; Θεωρώ πως ναι: οι «άνωτερες έννοιες» του Μπεργκσόν δύνανται να λειτουργήσουν ως κρίκοι, ως ενδιάμεσοι πυκνωτές ελέγχου της εγκυρότητας της αρχικής, αφηρημένης ιδέας. Είναι η περιοχή όπου αυτές θα γίνουν πιο συγκεκριμένες, παραγωγικές και λειτουργικές, σε μία μπεργκσονική υποβολή, χωρίς κατ' ανάγκην να πρέπει να μετατραπούν σε «εικόνες».

2. Στην ίδια γραμμή σκέψης, μία άλλη παράμετρος που θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να αμβλύνει την εγγενή τάση των αρχιτεκτόνων για τον μαθηματικό φορμαλισμό αφηρημένων χώρων, υπήρξε η εισαγωγή της

Ο γάλλος φιλόσοφος Ανρί Μπεργκσόν (1859-1941).

έννοιας του τόπου στην διαδικασία του σχεδιασμού. Θεωρήθηκε ότι η αναγνώριση του τόπου όπου καλείται να επέλθει ο αρχιτέκτονας, θα προσάρμοζε την αρχική, αφηρημένη ιδέα, σε συγκεκριμένες συνθήκες αγκύρωσής της στο «πραγματικό», στην καθημερινή ζωή. Μία χαρακτηριστική απόπειρα προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξε το θεωρητικό έργο του Νορβηγού αρχιτέκτονα Κρίστιαν Νόρμπεργκ-Σουλτς, επηρεασμένο από τη Φαινομενολογία. Η κεντρική ιδέα του είναι αυτό που ονομάζει «πνεύμα του τόπου» (genius loci). Το ερώτημα του είναι επιστημολογικής τάξης: πώς μπορεί ο αρχιτέκτονας να «διαβάσει», να συλλάβει αυτό το πνεύμα, πριν σχεδιάσει και οικοδομήσει; Ας δούμε τι γράφει ο Νόρμπεργκ-Σουλτς, σε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα: «Τι εννοούμε με τη λέξη “τόπος”; Προφανώς κάτι παραπάνω από μία αφηρημένη τοποθεσία: εννοούμε μία ολότητα που αποτελείται από συγκεκριμένα πράγματα που έχουν υλική υπόσταση, σχήμα, υφή και χρώμα. Όλα αυτά μαζί προσδιορίζουν έναν “περιβαλλοντικό χαρακτήρα”, που είναι η ουσία του τόπου [...] ένας τόπος είναι συνεπώς ένα ποιοτικό, ολικό φαινόμενο, το οποίο δεν μπορεί να αναχθεί σε καμία από τις επιμέρους ιδιότητες του, όπως τις χωρικές σχέσεις, χωρίς

*να χάσουμε από την θέαση μας τον συγκεκριμένο τον χαρακτήρα [...] καθώς οι τόποι είναι ποιοτικές ολότητες σύνθετης φύσης, δεν μπορούν να περιγραφούν με αναλυτικές, “επιστημονικές” έννοιες...»³⁵ Οι ομοιότητες με τη γνωσιολογία του Μπεργκσόν, και συγκεκριμένα τα δίπολα αφηρημένο / συγκεκριμένο, ποσότητα / ποιότητα, συνάθροιση / συγχώνευση, σύνολο / οργανική ολότητα και γενικό / μοναδικό, είναι παραπάνω από εμφανείς. Ίσως δεν είναι τυχαία η εννοιολογική μετατόπιση του Bergson από τον *χώρο* στον *τόπο*, όπως φανερώνεται στη διδακτορική του διατριβή για τον Αριστοτέλη, ήδη από το 1889.³⁶ Αυτή η συγγένεια δεν αποδεικνύει απλώς την εγγύτητα της φαινομενολογικής φιλοσοφίας με όψεις του σπιριτουαλισμού του Μπεργκσόν³⁷ (Vincent Peillon) αλλά, κυρίως, υποδεικνύει μία διαφορετική μεθοδολογία για τους αρχιτέκτονες όταν επιχειρούν να αναλύσουν έναν τόπο. Μήπως η «ανάλυση του τόπου» δεν θα έπρεπε να συναθροίζει και να παραθέτει «θετικά» δεδομένα (data) ή παραμέτρους, βάσει μίας αφηρημένης, νοητικής διεργασίας, αλλά να επιχειρήσει να συλλάβει εκ των έσω το «πνεύμα του» ως οργανική ολότητα; Προτείνω οι αρχιτέκτονες να χρησιμοποιήσουν*

την μπεργκσονική ενόραση ως εργαλείο συνθετικής σύλληψης της δομής και της ουσίας ενός τόπου. Αυτή η ενόραση θα είναι η αφετηρία του σχεδιασμού, μία ολιστική εμβίωση του τόπου που θα οδηγήσει στην ταύτιση ανάλυσης και σύνθεσης, στην εγγύτητα εννοιών και υλικής πραγματικότητας.

3. Μέσω αυτής της διαδικασίας, οι έννοιες της αρχιτεκτονικής σύλληψης θα αποκτήσουν έναν τοποειδή χαρακτήρα, ένα τοπολογικό χρωματισμό, πέραν του ουδέτερου, αφηρημένου, γεωμετρικού χώρου. Θα ενσωματώσουν την διάρκεια ενός τόπου. Μπορεί η μπεργκσονική διάρκεια να γίνει εργαλείο σχεδιασμού του χώρου; Και πώς μπορεί να αποβεί χρήσιμη στους αρχιτέκτονες; Μπορεί να συγκεκριραστεί η διάρκεια και ο χώρος; Τι είδους χώρος θα απαιτούνταν για μία τέτοια συνάρθρωση, ενδόμωση, συνύφανση ή συγχώνευση; Ας μην ξεχνάμε πώς, ίσως παραδόξως, η ίδια η ενόραση της διάρκειας συνεπάγεται μία εικόνα αλληλο-περιχώρησης.³⁸ Στο έργο του *Υλη και Μνήμη* ο Μπεργκσόν έχει καταδείξει πώς η διάρκεια, ως εσωτερικός μηχανισμός συγκρότησης της συνείδησης, συναρτάται στενά με τη *μνήμη*, η οποία προσφέρει κριτήρια σύγκρισης και αξιολόγησης των υλικών δεδομένων της αντίληψης ως συνόλου «εικόνας».³⁹ Μνήμη και διάρκεια συνδέονται με το πνεύμα ως πεδίο ελευθερίας.⁴⁰ Ποιο θα ήταν το χωρικό ανάλογο της διάρκειας; Υποστηρίζω πώς θα ήταν *ένας χώρος με πολλά ίσνη μνήμης*, ένας χώρος κατάφορτος μνήμης, που θα αντιτίθεται στην ομοιογένεια και την ουδετερότητα ενός γεωμετρικού, μαθηματικοποιημένου χώρου. Ένας ιστοριοποιημένος, ετερογενής χώρος συνύπαρξης διαδοχών και ποιοτικών πολλαπλοτήτων. Δεν μπορώ να σκεφτώ ένα καλύτερο παράδειγμα από *την ίδια την πόλη*. Τον χώρο της ιστορικής πόλης ως πεδίο διαστροφής πολλαπλών διαρκειών, ως πεδίο αλληλο-διείσδυσης και συνύπαρξης πολλαπλών επιπέδων χρονικότητας. Άρα, ο χώρος ως μπεργκσονική διάρκεια είναι ένας χώρος που εγκαλεί τον αρχιτέκτονα να συνθέτει πάντοτε εντός συγκεκριμένου, εντός τοποειδών συμφοραζομέ-

νων. Το συγκεκριμένο αυτό είναι η πόλη ως αρχείο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ορισμένες σύντομες, συμπερασματικές παρατηρήσεις. Το πυκνό βιβλίο του Γιάννη Πρελορέντζου διαθέτει μία αναμφισβήτητη μεθοδολογική και επιστημολογική αξία. Κωδικοποιώντας με ακρίβεια την γνωσιολογία του Μπεργκσόν, μας προφυλάσσει από τις παγίδες των κάθε λογής υπολογιστικών, διαχειριστικών, αλγοριθμικών αναγωγισμών των ποιτήτων σε μετρήσιμες ποσότητες.⁴¹ Μέσω της υπέρβασης του μηχανιστικού θετικισμού, μέσω της έμφρασης στην δυναμική ανάδυση της καινοτομίας και της ρευστοποίησης των υλικών, της ψυχής και του ιστορικού-κοινωνικού, ο Μπεργκσόν προστάσει μία λογική της δημιουργίας και των μαγμάτων. Η κεντρική ιδέα του είναι η διάρκεια ως μία εντασιακή δομή⁴² αλληλο-περιχώρησης, οργανικής αλληλο-διεισόδους και αλληλεπίθεσης πολλαπλών οριζώντων νοήματος, ως τη «συνεχή ζωή μιας μνήμης».⁴³

Συχνά η σκέψη του Μπεργκσόν προκαλεί το ανοίκειο. Πρόκειται για έναν μυστικισμό του «άμεσου» και του «πρωταρχικού» που διατηρεί έναν ρομαντικό απόηχο πριμιτιβισμού; Ίσως δεν είναι τυχαίο πώς ο Henri Sérouya, γράφοντας το 1925 για τον Μπεργκσόν στο περιοδικό *Esprit Nouveau*, που εξέδιδε ο Λε Κορμπυζιέ, προσλαμβάνει τη «δυναμική φιλοσοφία» του ως ένδειξη αναβίωσης ενός ιδιότυπου ρομαντισμού της δράσης, έναντι του θετικισμού και του υλισμού.⁴⁴ Μας καλεί ο Μπεργκσόν σε μια ενεργητική εναντίωση στον ορθολογισμό που συνοδεύει το πολιτισμικό σχέδιο; Δεν είναι εύκολη η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα. Θα ήθελα να θυμίσω την συναφή σκέψη του Γκέοργκ Ζίμμελ, όπως αναπτύσσεται στο κείμενο του *Η Διαμάχη στη Μοντέρνα Κοινοότητα*, του 1918. Εκεί, ο Ζίμμελ αντιδιαστέλλει την συνεχόμενη ροή υποκειμενικών διαδικασιών της ζωής του πνεύματος, την «κοινοότητα», με τις αντικειμενικές, αποκρυσταλλωμένες, άκαμπτες μορφές του «πολιτισμού». Η διαμάχη αυτή αποκτά έναν δραματικό χαρακτήρα στον Μοντερνισμό.⁴⁵ Τα δεκαοκτώ εννοιολογικά δίπολα του Μπεργκσόν, όπως μας τα προσέφερε ο Γιάννης Πρελορέντζος στο βιβλίο του, αποτελούν ένα εύγλωττο ίχνος, ένα έκτυπο αυτής της τραγικής διαμάχης. ■

1. Το παρόν άρθρο αναγνώστηκε στην παρουσίαση του βιβλίου στον Πολυχώρο Αίθιον, στις 30.11.2016, στην Αθήνα.

Για το βιβλίο μίλησαν: Χαρά Μπανάνου-Καραγκούνη, Μαρία Πρωτοπαπά-Μαρνέλη, Γιάννης Πρελορέντζος, και ο υπογράφων. Συντονισμός: Δημήτρης Τρίκας.

2. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2012, σελ. 14

3. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σελ. 40

4. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σελ. 13-22

5. A.D. Serpillanges, *Avec Henri Bergson*, Les Editions Sils Maria, Belgique, 2002, σσ. 9-10

6. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σσ. 22-23, 24, 27, 27 σημ. 63, 40

7. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σσ. 48-49, 53, 61 σημ. 119, 64-65, 66, 97, 105

8. Wilhelm Worringer, "Abstraction and Empathy", στο Charles Harrison, Paul Wood (eds.), *Art in Theory, 1900-2000, An Anthology of Changing Ideas*, Blackwell Publishing, USA, UK, 2003, σσ. 66-67

9. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σσ. 71 σημ. 173, 74, 79-81, 82 σημ. 224, 85, 89 σημ. 262

10. Γιάννης Πρελορέντζος, «Η Προβληματική του Χρόνου στη Φιλοσοφία του Henri Bergson», στο Π. Νούτσος (επιμ.), *Μορφές Κατανόησης και Διαχείρισης του Χρόνου*, Ιωάννινα, 2005, σελ. 73

11. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σσ. 66, 77 σημ. 197, 83, 88 σημ. 256, 95

12. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σσ. 91-92. Για μία εκτενή ανάλυση αυτών των διπλών βλ. Γιάννης Πρελορέντζος, «Η Προβληματική του Χρόνου στη Φιλοσοφία του Henri Bergson», ό.π., σσ. 59-75

13. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σελ. 180

14. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σσ. 89 σημ. 261 και σελ. 88 σημ. 258, σελ. 88 σημ. 257

15. Νικόλαος-Ιων Τερζόγλου, *Ιδέες του Χώρου στον Εικοστό Αιώνα*, Εκδόσεις νήσος, Αθήνα, 2009, σσ. 116-118

16. Νικόλαος-Ιων Τερζόγλου, *Ιδέες του Χώρου στον Εικοστό Αιώνα*, ό.π., σσ. 112-114 και Γιάννης Πρελορέντζος, «Η Προβληματική του Χρόνου στη Φιλοσοφία του Henri Bergson», ό.π., σελ. 451

17. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σσ. 114-116

18. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και*

Μέθοδος στον Bergson, ό.π., σσ. 93-99, 105-112, 134

19. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σσ. 106-121

20. Ζαν-Μισέλ Μπενιέ, *Ιστορία της Νεωτερικής και Σύγχρονης Φιλοσοφίας: Φυσιολογικές και Έργα*, Μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1999, σελ. 606

21. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σσ. 118, 120, 127 σημ. 453, 122 σημ. 430, 123, 124 σημ. 440, 129, 130, 134, 139, 136

22. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σελ. 142

23. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σελ. 83 σημ. 226

24. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σσ. 148-149, 147 σημ. 536, 148 σημ. 541

25. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σελ. 136, 143, 147 σημ. 537

26. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σσ. 147 σημ. 537, 153, 156 σημ. 587, 160-161, 162 σημ. 612, 169, 171-176

27. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σελ. 169

28. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σσ. 180-181 σημ. 704, 185

29. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σελ. 152

30. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σσ. 187, 190

31. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σσ. 152, 192, 131

32. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σσ. 195-196, 207. Για το δέκατο έκτο δίπολο βλ. σελ. 195

33. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σσ. 108 σημ. 356, 197, 199-203, 205-206, 206 σημ. 810

34. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σελ. 206 σημ. 810

35. Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci. Towards a Phenomenology of Architecture*, Rizzoli International Publications, Inc., New York, 1980, σσ. 7-8. Δική μου μετάφραση.

36. Γιάννης Πρελορέντζος, «Η Προβληματική του Χρόνου στη Φιλοσοφία του Henri Bergson», ό.π., σελ. 53 σημ. 21. και Ι. Πρελορέντζος, «Προσεγγίσεις Πτυχών της Αριστοτελικής Φιλο-

σοφίας από τον Henri Bergson», στο Α. Γλυκοφρύδη-Λεονταίνη (επιμ.), *Vita Contemplativa. Βίος Θεωρητικός. Essays in Honour of Demetrios N. Koutas*, Αθήνα, 2006, σελ. 435 σημ. 6

37. Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σσ. 22-24, ειδικ. σελ. 23 σημ. 45 και Gilles Deleuze, *Ο Μπερζονισμός*, Μτφρ.-Εισαγωγή-Επίμετρο: Γιάννης Πρελορέντζος, Εκδόσεις Scripta, Αθήνα, 2010, σελ. 13 σημ. 12

38. Για τις πολύπλοκες εννοιολογικές καταβολές της ιδέας της «αλληλοδιείσδυσης» στον Bergson βλ. την διάλεξη του Γιάννη Πρελορέντζου στο Σεμινάριο Ψυχολογίας, στις 18.3.2010, Αθήνα, προσωπικές σημειώσεις, αρχείο Ν.-Ι. Τερζόγλου.

39. Henri Bergson, *Matter and Memory*, μτφρ. N.M. Paul, W.S. Palmer, Zone Books, N.Y., 1991, σσ. 9, 14, 18, 21-22, 33-34, 45, 67, 70, 133. Για μία σύντομη ανασυγκρότηση του επιχειρήματος βλ. Νικόλαος-Ιων Τερζόγλου, «Ιστορία-Μνήμη-Μνημείο», στο Σταύρος Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006, σελ. 270

40. Henri Bergson, *Matter and Memory*, ό.π., σσ. 73, 235, 240. Βλ. και Γιάννης Πρελορέντζος, *Γνώση και Μέθοδος στον Bergson*, ό.π., σελ. 208 και Γιάννης Πρελορέντζος, «Η Προβληματική του Χρόνου στη Φιλοσοφία του Henri Bergson», ό.π., σελ. 50

41. Ζαν-Μισέλ Μπενιέ, *Ιστορία της Νεωτερικής και Σύγχρονης Φιλοσοφίας: Φυσιολογικές και Έργα*, ό.π., σσ. 612-615

42. Henri Bergson, «Durée et Espace» [Cours inédit-11 avril 1902], *Magazine Littéraire* 386: Avril 2000, σελ. 50

43. Ζαν-Μισέλ Μπενιέ, *Ιστορία της Νεωτερικής και Σύγχρονης Φιλοσοφίας: Φυσιολογικές και Έργα*, ό.π., σελ. 605 και Γιάννης Πρελορέντζος, «Η Προβληματική του Χρόνου στη Φιλοσοφία του Henri Bergson», ό.π., σσ. 58, 62

44. Henri Sérouya, «Le Bergsonisme. Source des Idées Nouvelles», *Esprit Nouveau* 28, 1925, σσ. 2347-2349

45. Georg Simmel, «The Conflict in Modern Culture», στο *On Individuality and Social Forms. Selected Writings*, ed. by D.N. Levine, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1971, σσ. 375-377, 380, 387, 393. Για μία ανασυγκρότηση του επιχειρήματος του Simmel ως προς την αρχιτεκτονική παιδαρχία, βλ. Nikolaos-Ion Terzoglou, «Architectural Creation Between "Culture" and "Civilization"», στο Paul Emmons, John Hendrix and Jane Lomholt (eds.), *The Cultural Role of Architecture. Contemporary and Historical Perspectives*, Routledge, London and New York, 2012, σελ. 171